

КОЧЕРГІН І.О.

УДК 94(477)

ЗАХОДИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ДВОРЯНСТВА ЩОДО ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

В статті аналізуються проекти дворян Катеринославської губернії кінця ХІХ ст. щодо зміцнення дворянського землеволодіння

Ключові слова: дворянство, дворянське землеволодіння, дворянське зібрання, “дворянське питання”

В статье анализируются проекты дворян Екатеринославской губернии конца ХІХ века относительно укрепления дворянского землевладения

Ключевые слова: дворянство, дворянское землевладение, дворянское собрание, “дворянский вопрос”

There are the projects of Katerinoslav province nobility of ХІХ ct. concerning to noble landowning are analyzed in this article

Key words: nobility, noble landowning, noble Assembly, “noble question”

Ліберальні реформи Олександра ІІ запустили незворотні процеси в соціально-економічному устрої Російської імперії в цілому та становищі дворянського (“вищого”) стану зокрема. З моменту скасування кріпацтва кількість землі, яка перебувала у власності дворян, неухильно скорочувалась. Таку ситуацію представники “вищої” верстви оцінювали як критичну, оскільки земля визнавалася основним мірилом не лише багатства, але й приналежності до “благородного” стану [14, с.34]. Маршалок дворянства Катеринославської губернії А.П.Струков зауважив, що дворяни стрімко втрачали землю, тому ставив перед російським урядом питання: “Чи потрібне дворянство?” [23, арк.6]. Якщо вірити статистиці землеволодіння, то дворяни Катеринославської губернії від моменту проведення реформи 1861 р. і до кінця ХІХ ст. дійсно зазнали значних втрат. Якщо на

1861 р. у губернії було 2159 земельних володінь дворян-поміщиків, яким належала 2658331 десятина, то в 1892 р. кількість дворянських землеволодінь скоротилася до 1778, а кількість землі – до 1964438 десятин [19, с.1].

В період царювання Олександра ІІІ було прийнято кілька законодавчих актів, спрямованих на підтримку дворянського землеволодіння. Один з найбільш помітних був прийнятий 21.04.1885 р. Це рескрипт імператора про заснування Дворянського банку, який пізніше був затверджений Державною Радою. Щоправда, на думку американського дослідника Г.Гамбурга, створення цього банку не можна поставити в заслугу “вищій” верстві [25, р.116]. Про актуальність дворянського питання свідчило також створення у листопаді 1891 р. Спеціальної комісії для розробки заходів з укріплення дворянського землеволодіння,

яку очолив член Державної Ради М.С.Абаза [20, с.203].

Заходи імперської влади мали певний ефект, про що свідчило уповільнення скорочення дворянського землеволодіння в Катеринославській губернії у 1890-х роках. На святковому обіді, який відбувся у січні 1899 р., А.П.Струков повідомив, що протягом 1896-1899 рр. доходи “благородного” зібрання зменшувалися лише на 39 тис. руб. щорічно, тоді як до цього дворянська скарбниця втрачала щороку по 100 тис. руб. Однак цю “заслугу” не варто приписувати лише заходам імперської влади, оскільки зменшенням своїх втрат дворяни мають завдячувати переважно розвитку гірничопромислової та гірничозаводської промисловості [17].

Хоча дворянське землеволодіння поступово скорочувалося, у процентному співвідношенні “вища” верства на кінець XIX ст. залишалася найбільшим власником землі (див. таблицю 1).

Катеринославської губернії в останньому десятилітті XIX ст.

Ще у травні 1888 р. на надзвичайному зібранні катеринославське дворянство порушило питання про створення заповідних маєтків. Питання було оформлене у клопотання, яке протягом наступних років губернський маршалок А.П.Струков неодноразово подавав на розгляд уряду [12, с.16]. Ідею про створення заповідних маєтків висловив полтавський маршалок дворянства О.В.Мещерський¹. *Згідно з нею, передбачалося надання можливості дворянам виділяти зі своїх маєтків ділянку землі, яка могла передаватися одному з нащадків (зазвичай старшому сину) без можливості її продажу. Тим самим передбачалося, що дворянське землеволодіння, нехай в обмеженому вигляді, але гарантовано буде збережене. Один із дворянських публіцистів останньої чверті XIX ст. А.А.Плансон вважав, що “майорати ... принесуть користь як землеробству, так*

Таблиця 1

Соціальні категорії земельних власників Катеринославської губернії на 1897 р. із зазначенням кількості землі, яка їм належала [21, с.2]

№ п/п	Соціально-економічна група	Кількість володінь	Площа, дес.	% до загальної кількості землі
1	Дворяни	1610	1437014	53,6
2	Поселяни	756	351330	13,1
3	Сільські громади	743	323595	12,1
4	Купці	243	210770	7,9
5	Селяни	2249	184901	6,9
6	Міщани	406	69674	2,6
7	Акціонерні товариства	39	60484	2,3
8	Іноземці	25	15129	0,6
9	Духовні	43	4613	0,2
10	Інші	129	20756	0,8
	Всього	6247	2677244	100

Про заходи російської влади у вирішенні дворянського питання написано не одну монографію [3; 10; 20; 25], тож немає потреби докладно зупинятися на їхньому аналізі. Поглянемо на шляхи виходу із ситуації, які пропонували представники “вищої” верстви

і дворянству, інтереси ж держави солідарні з інтересами того й іншого, а тому вона виграє, дозволивши влаштовувати заповідні маєтки” [15, с.32].

Ще одним напрямом зусиль для збереження дворянського землеволодіння

було недопущення продажу дворянських маєтків поселянам-власникам, до яких зазвичай відносили колишніх німецьких колоністів. На черговому дворянському зібранні у січні 1893 р. дворяни підготували клопотання до міністерства внутрішніх справ про заборону поселянам-власникам купувати землі в Катеринославській губернії [18, арк.1]. Дворяни недаремно звернули увагу на це питання, оскільки поселяни-власники за період царювання Олександра III значно збільшили свої володіння за рахунок купівлі дворянських маєтків (див. таблицю 1). 37 дворян подали на цей предмет клопотання. Однак частина членів Катеринославського губернського дворянського зібрання виступила проти такого роду прохань і подала до міністерства внутрішніх справ протилежне клопотання. Катеринославський губернатор В.К.Шліппе побачив у цьому небезпеку, бо прохання меншості могло похитнути в очах міністерства “ступінь важливості та нагальності думки більшості” [18, арк.3].

На тому ж зібранні у січні 1893 р. було розглянуто дві записки: П.М.Миклашевського та І.Д.Яковлева. Миклашевський пропонував кілька заходів для зменшення заборгованості дворянських маєтків. Однак зібрання не підтримало висловлені у записці пропозиції й відхилило її [13]. Натомість записка Яковлева була зустрінута прихильно. Яковлев розробив цілий проект, яким передбачалося стабілізувати ситуацію у сфері дворянського землеволодіння. Основна ідея полягала в тому, що Катеринославське дворянське зібрання виділяє кошти на купівлю кількох сотень десятин землі, на яких передбачалося селити збіднілих дворян. Яковлев пропонував взяти 82 000 руб. з дворянського виховного фонду для купівлі 1000 десятин землі на перший час, а згодом щороку купувати ще по кілька сотень десятин. На цих землях з часом мала б утворитися своєрідна колонія, яка повинна була жити за чітко прописаними правилами, які Яковлев детально розписав.

За проектом передбачалося, що: 1) земля, яку купуватимуть для дворянської колонізації, повинна бути вільна від будь-яких позик (має бути заповідною); 2) майбутні колоністи повинні прохати дозволу для поселення на цій землі; 3) дворяни самі повинні займатися своїм господарством; 4) наділ могли отримати сімейні дворяни, не молодші за 40 років; 5) земля розподіляється за вказівкою губернського маршалка на орну, сінокісну тощо; 6) планування садиби відбувається на розсуд маршалка; 7) землі під садибу виділялося 5 десятин; 8) земля повинна бути в спадковому користуванні по прямій лінії; 9) під орну землю виділялося 45 десятин; 10) кожні п'ять років земля мала відпочивати; 11) 1/10 частина посіву мала б віддаватися під громадську запашку; 12) кожна колонія повинна обрати старшого на 3 роки; 13) всі справи колонії підпадають під юрисдикцію маршалка; 14) колонія виконує всі повинності: дворянські, державні, земські; 15) колонія повинна виділяти кошти на утворення запасного мирського капіталу; 16) колоніальне правління повинно слідкувати за санітарними нормами; 17) нагляд за колоніями здійснював губернський маршалок; 18) торгівля спиртним заборонялась; 19) торгівля в лавках дозволяється лише дворянам; 20) бажано мати храм і училище в колонії [24].

І.Д.Яковлев мав благі наміри – врятувати “вищу” верству від розорення. Але така чітка регламентація життя колоній більше нагадувала модернізоване кріпацтво, але тепер вже для дворян. 17.01.1893 р. “благородне” зібрання обговорило проект Яковлева й постановило збирати з кожної десятини землі, яка належить дворянам, по одній копійці для створення капіталу, за який передбачалось купувати землю для бідних дворян колонії [24, с.3]. По суті, проектом планувалось влаштувати життя окремих представників “вищої” верстви, які не здатні були самі утримувати свої господарства, за

рахунок всього катеринославського дворянства.

Чим далі, тим більше катеринославське дворянство розуміло, що заходи, які вони намагаються втілити в життя, не можуть кардинально змінити ситуацію без підтримки уряду. На черговому дворянському зібранні 1896 р. знову порушувалося питання про заповідні маєтки, про загальний стан дворянства, заходи щодо Дворянського банку, соло-вексельні кредити, створення спеціальних управлінь для керування маєтками, на яких лежав борг [9]. Жваве обговорення викликала записка, складена А.П.Струковим, який подав її на розгляд “благородного” зібрання. В записці серед іншого зазначалося, що “катеринославське дворянство належить до числа тих товариств, які з сумом спостерігають нещастя, що приносяться злиднями і розладом родових статків, [тому] кілька років тому вступили на шлях пошуку способів надання допомоги всьому дворянському товариству”. А.П.Струков робив висновок, що дворянство, аби відтермінувати розорення, вимушене шукати “опори зовні та не претендує на жертви всієї держави на свою користь” [23, арк.3].

А.П.Струков відкидав звинувачення в тому, що дворянство нездатне вести своє господарство. Він наводив кілька причин, які, на його думку, призвели до його “розорення”: 1) зниження цін на хліб під впливом світового ринку; 2) високі ставки по кредитах у 5-6%²; 3) сильна конкуренція вівчарству Катеринославської губернії з боку вівчарства Австралії; 4) велика кількість податків: державні, земські, дворянські [23, арк.3 зв.]. Всі наведені тут причини були наслідком зовнішніх впливів. Отже, на думку А.П.Струкова, труднощі, з якими зіткнулася “вища” верства наприкінці XIX ст., мали об’єктивний, а не суб’єктивний характер. “Теперішній стан дворянства не є результатом його недоліків, – писав А.П.Струков, – а є прямим наслідком

економічних умов країни за останні 35 років” [23, арк.6].

Губернський маршалок пропонував кілька заходів, які, на його думку, могли б покращити становище дворян: 1) замість продажу родових маєтків ввести їх секвестр³ в спеціальних управліннях заборгованого дворянського майна, які могли б бути створені в кожній губернії, де є відділення Дворянського банку; 2) створити дворянські страхові товариства⁴, оскільки дворянські опіки не в змозі докорінно змінити ситуацію із заборгованими маєтками; 3) зменшення залізничних тарифів; 4) розширення залізничної мережі; 5) обкладання податками маєтків в залежності від їхньої прибутковості; 6) впорядкування робочого питання; 7) здешевлення сільгоспмашин [23, арк.4 зв., 5, 6].

А.П.Струков передрікав, що у випадку невиконання цих умов стануться серйозні зміни в соціально-економічній, суспільно-політичній та соціокультурній сферах держави. По-перше, дворянську землю викуплять іноземці, так званий безстановий елемент. При цьому він ставив питання: “Чи виграють держава та народ від заміни дворянства новим елементом?”. По-друге, ліквідація дворянського землеволодіння призведе до зміни тисячолітніх традицій, економічних умов, зменшаться кількість культурних господарств і, власне, кількість дворян. По-третє, “вища” верства “не в змозі буде задовольнити вимоги держави, які досі висувалися до дворян на всіх щаблях ієрархічної драбини і місцевого управління”. По-четверте, з ліквідацією дворянського землеволодіння зникнуть додаткові місця заробітку для селян, оскільки селяни тепер не зможуть найнятися до землевласників на роботу [23, арк.4, 4 зв.].

Такого роду песимістичні прогнози сприймалися далеко не всіма дворянами. Зміст цієї записки став відомий не лише членам губернського дворянського зібрання, але й широкому загалу, оскільки записка була опублікована у “Екатеринославских губернских ведомостях” [5; 6; 7]. В газеті

“Русские ведомости” та журналі “Вестник Европы” були надруковані міркування невідомого автора з приводу доповіді А.П.Струкова. Автор дивувався тому, як землевласник міг зважитися на позику в Дворянському банку під 4,5%, якщо середній прибуток по дворянських маєтках протягом десятиріччя складав лише 3%. Автор сумнівався в словах А.П.Струкова, що в такому випадку до розорення маєтків призвели лише зовнішні чинники. Не вірив автор і в те, що спеціально створене управління маєтками, які заборгували, буде кращим управлінцем, аніж сам землевласник. “Сам господар, – писав автор, – має ... більше шансів виправити становище маєтку, ніж державна установа, під опікою якої опиниться маса маєтків”. Автор заперечував думку Струкова, що пропонувані заходи з підтримки дворянства не вдарять по інтересах держави. “Без жертв всієї держави здійснення проекту А.П.Струкова абсолютно немислиме”, – вказував автор [11].

Окрім А.П.Струкова, свою доповідь під назвою “О необходимых мероприятиях к облегчению положения задолженных дворян и упорядочению дворянского земельного кредита” виголосив землевласник Новомосковського повіту Н.К.Бахмутов. Він теж назвав причини, які, на його думку, призвели до зменшення дворянської земельної власності: 1) високі відсотки по кредитах у приватних банках, які не дають можливості погасити займи; 2) падіння цін на хліб, починаючи з 1885 р.

Н.К.Бахмутов мав свій рецепт покращення ситуації. Основні його пропозиції були такі: 1) дозволити Дворянському банку надавати кредит розміром 85-90% від вартості маєтку; 2) частина маєтку (від 5 до 10%) не може бути відчуженою за борги; 3) щоб маєтки за бажанням власника протягом трьох років не віддавалися приватним кредиторам; 4) утворити ліквідаційний комітет з “вищої” верстви повіту, який би допомагав зберігати господарства за допомогою капіталу, що має

сформуватися від обкладання дворянських маєтків, згідно з постановою “благородного” зібрання від 18.01.1893 р.; 5) надання більшої самостійності місцевим відділенням Дворянського банку; 6) клопотатися про зменшення термінових платежів позичальників колишнього Товариства взаємного поземельного кредиту; 7) у випадку продажу частини землі Дворянський банк мав би продавати її селянам через Селянський банк [1].

Отже, Н.К.Бахмутов і А.П.Струков серед причин погіршення економічного становища дворян називали лише зовнішні чинники. Що ж до пропозицій, викладених у записці Струкова і доповіді Бахмутова, то вони лише в деталях відрізнялися одна від одної. Передбачення Н.К.Бахмутовим можливої долі дворян у випадку, якщо не будуть виконані прохання, були не менш трагічними. Якщо дворяни позбудуться майна, передрікав він, вони перетворяться на пролетарів, а на їхнє місце прийдуть люди, не такі бажані для держави [1].

Попри непереконаливу аргументацію Катеринославського та інших дворянських зібрань, які подали схожі клопотання, імперська влада пішла їм назустріч. У 1896 р. міністр внутрішніх справ подав на розгляд імператора клопотання катеринославського дворянства щодо розробки заходів до облаштування побуту помісного дворянства [8]. Під час коронації, яка відбулась 17.06.1896 р., Микола II наголосив на тому, що потреби дворянства не будуть забуті [20, с.227]. Через рік, 29.05.1897 р., вийшов указ про зменшення платежів позичальників Дворянського банку. Тим самим було частково задоволене одне з прохань катеринославського дворянства. Ще через два роки (1899 р.) вступив у силу закон про заповідні маєтки.

Однак заходи імперської влади лише частково задовольняли дворянство. Наприклад, як вказує історик Ю.Б.Соловйов, частина дворян була незадоволена тим, що відсоток по позиках Дворянського банку був зменшений лише на 0,5% [20, с.245]. Втім,

інші заходи імперської влади теж мали незначний ефект.

Влада й надалі отримувала від дворян цілий потік прохань. Внаслідок щорічного наростання кількості схожих клопотань соціально-економічного характеру, які подавали “благородні” зібрання майже всіх губерній Російської імперії, у квітні 1897 р. під керівництвом голови кабінету міністрів І.М.Дурново була створена Особлива нарада у справах “вищого” стану [3, с.102]. Дворянські зібрання намагались якось вплинути на роботу Особливої наради. Для цього вони надсилали нові пропозиції та проекти. Катеринославське дворянське зібрання належало до їх числа. У січні 1899 р. воно висловило свої міркування щодо покращення ситуації у дворянському землеволодінні. Ініціатором знову виступив Н.К.Бахмутов. Він порадив з факту появи Особливої наради, яка вивчала потреби дворянства, та вірив, що царська влада співчувала дворянам. Однак він вважав, що обговорення проблем “вищої” верстви неможливе без участі її представників, “бо не можна лікувати хворого, не спитавши передусім його самого про причини та хід хвороби” [2].

На цей раз Н.К.Бахмутов зробив упор на ідеї утворення так званих опікунських рад в усіх повітах губернії. На його думку, вони повинні були: 1) допомогти дворянам розплатитися з боргами; 2) ті маєтки, які перейдуть у відання опікунських рад, заборонити продавати протягом щонайменше 5 років; 3) створити невідчужуваний мінімум землі та родового маєтку. Н.К.Бахмутов докладно розписав повноваження опікунських рад. До її складу мали увійти повітовий/губернський маршалок дворянства, дворянин за вибором і представник того, хто видав позику по конкретному маєтку, або представник Ради банку, який видав кредит. До повноважень опікунської ради мали б бути віднесені: 1) розгляд претензій сторін; 2) слідкування за доходами і видатками маєтку; 3) задоволення потреб кредиторів; 4) право

викупу мінімуму землі із садибою; 5) надання дозволу на отримання нових кредитів. Водночас цивільні права дворян, чий маєток будуть під опікою, обмежені бути не можуть. Фонд опікунських рад мав бути створений за підтримки держави, яка повинна була б видати позику в розмірі 1 млн. руб. під 3,5% у Державному банку, а також коштів, отриманих від обкладання дворянських земель по три копійки з десятини [2]. Очевидно, що ідея створення опікунських рад обмежувала соціально-економічні можливості дворян так само, як і проект дворянських колоній І.Д.Яковлєва.

І.Д.Яковлєв, Н.К.Бахмутов, а також А.П.Струков своїми проектами ставили під сумнів спроможність “вищої” верстви самотужки долати економічні негаразди, які охопили родові маєтки помісних дворян. При цьому з поля зору авторів проектів немовби випадали дворянські опіки, які існували в кожному повіті й губернії. Заяви ж про те, що пропоновані проекти жодним чином не впливають на цивільні права дворян, не відповідали дійсності.

У відповідь на проект Н.К.Бахмутова в газеті “Приднепровский край” з’явилася замітка, підписана невідомим спадковим дворянином. Численні клопотання дворянства автор замітки називає “Ієреміадою”. Він критикував проект і акцентував увагу на тому, що Н.К.Бахмутов пропонує перекласти проблеми збіднілого або розореного дворянства на плечі заможного дворянства та держави, що, по суті, є благодійністю. Дворяни тут порівнюються з селянами, які мають право на невідчужування земельної власності, що “підкреслює безпомічність, інертність і розумове малолітство селян” [16, с.2]. Автор пропонував дворянам зменшити свої бюджети (в першу чергу видатки) і відмовитися від ідеї запуску процедури невідчужуваності майна, оскільки в цьому, на його переконання, лежать головне зло й причина збідніння дворян [16, с.2].

Дещо в стороні від представлених вище проектів стоять міркування барона

М. Унгерн-Штернберга. Він усвідомлював наявний незадовільний стан дворянського землеволодіння й пропонував капіталізувати маєтки, чітко визначивши їхню вартість. Це дало б змогу точніше оцінити вартість землі за наявними прибутками, а не за абстрактною її цінністю. М. Унгерн-Штернберг пропонував переглянути майновий ценз, який складав 250 десятин, в бік його зменшення, оскільки невдовзі не

Попри певні заходи, які застосував уряд задля покращення ситуації у дворянському землеволодінні, дворянство Катеринославської губернії продовжувало втрачати землю. На початку ХХ ст. в землеволодінні губернії відбулася зміна, яка засвідчила, що дворяни більше не були найбільшими власниками землі. Їх потіснили селянські громади (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Дані по землеволодінню в Катеринославській губернії на 1903 р. [4].

№ п/п	Соціальна група	Площа, дес.	% до загальної кількості землі
1	Сільські громади	2148645	37,86
2	Дворяни	1243642	21,9
3	Селяни	652760	11,5
4	Поселяни-власники (німці)	272215	4,79
5	Купці	205464	3,62
6	Міщани	62205	1,09
7	Духовенство	43513	0,76
8	Греки	9740	0,17
9	Інші	194122	3,42
	Всього	5674515	

залишитися дворян, які матимуть право балотуватися до земств, мирового суду та інших інституцій. Також він писав про перспективи розвитку гірничої промисловості та вдосконалення сільського господарства [22]. Хоча пропозиції М. Унгерн-Штернберга були не деталізовані й більше схожі на певні роздуми та рефлексії, вони були більш раціональні, ніж проекти Н.К.Бахмутова чи І.Д.Яковлева.

Отже, ситуація, в яку потрапило катеринославське дворянство в сенсі кількісних та якісних характеристик земельної власності, справді була складною, хоча застосовувати терміни “критична” чи “катастрофічна”, на нашу думку, не варто.

Особлива нарада у справах дворянського стану закінчила свою роботу у 1901 р., але розв’язати всі проблемні питання “вищої” верстви вона не змогла. Тож дворяни продовжили практику подання петицій, хоча цей процес ніколи й не припинявся.

Катеринославське дворянство реагувало на кількісне зменшення дворянського землеволодіння, а з ним і помісного дворянства, й намагалося робити певні кроки, які, на їхнє переконання, могли б допомогти виправити ситуацію. Однак ті заходи, які пропонувалися Катеринославським дворянським зібранням та окремими його представниками, важко назвати ефективними. Більшість пропозицій, представлених у проектах І.Д.Яковлева, А.П.Струкова, Н.К.Бахмутова спиралася не на внутрішні резерви та конструктивні рішення, а на допомогу ззовні й зводилася до двох ключових моментів: 1) заможна частина дворянства повинна поділитися з бідною; 2) держава заради збереження позицій “вищої” верстви мала створити якомога сприятливіші й комфортніші умови для існування дворянського землеволодіння (заповідні маєтки, позики з малими відсотками, відтермінування виплат по кредитах тощо).

Традиційно в промовах, які виголошували дворяни на “благородних” зібраннях, і в проектах, які вони представляли, було багато патетики, віри в свою важливу роль у Російській державі, а також трагічних передбачень для всього державного устрою, якщо “вища” верства втратить свої позиції. У січні 1899 р. на черговому дворянському зібранні А.П.Струков закликав дворян: “Ми повинні любити нашу землю-годувальницю не за її капітальну вартість, а за неї саму, пам’ятаючи, що земля – це запорука добробуту цілої низки прийдешніх за нами поколінь, а капітальна вартість – це тимчасова зручність ... нехай дворянство збереже вірність, честь і правду ... того, хто стоїть ... на чолі землеробської діяльності багатомільйонного народу, в якості просвіченого його керівника й обізнаного представника його потреб” [17]. Виходило, що держава повинна допомогти дворянам не заради них самих, а заради всіх соціальних станів і прошарків, а також самої себе, оскільки дворянство – це єдина сила, яка зберігає традиції та устрій всього державного організму.

Очевидно, що запропоновані проекти та міркування щодо ролі “благородного” стану в Російській державі не відображали думку всієї маси дворянства. Але голос тих, хто був не згоден з подібного роду клопотаннями, був слабким. Більше того, цей голос сприймали як такий, що прагнув зашкодити єдності “вищої” верстви.

Бібліографічні посилання

- Бахмутов Н.К. Доклад губернскому дворянскому собранию // Екатеринославские губернские ведомости. – 1896. – №10. – 13 января. – С.3.
- Бахмутов Н.К. О некоторых мероприятиях к улучшению материального положения поместного дворянства // Приднепровский край. – 1899. – №375. – 20 января. – С.3.
- Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С.Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
- Ведомость о землевладении в Екатеринославской губернии за 1903 год // Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год. – Екатеринослав, 1903.
- Вниманию Екатеринославского дворянского собрания. Записка Екатеринославского губернского предводителя дворянства // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1896. – №47. – 27 февраля. – С.2.
- Вниманию Екатеринославского дворянского собрания. Записка Екатеринославского губернского предводителя дворянства (продолжение) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1896. – №48. – 28 февраля. – С.2-3.
- Вниманию Екатеринославского дворянского собрания. Записка Екатеринославского губернского предводителя дворянства (окончание) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1896. – №50. – 1 марта. – С.2.
- Всеподданнейший доклад министра внутренних дел. 1896 г. // Российский государственный исторический архив. – Ф.1284. Департамент общих дел МВД. – Оп.241. – Д.102. – Л.82.
- Екатеринослав. 23 января // Приднепровский край. – 1899. – №379. – 24 января. – С.1.
- Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П.Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
- Отзыв в печати о докладе А.П.Струкова “Вниманию Екатеринославского дворянства” // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1896. – №79. – 10 апреля. – С.3.
- Отчет Екатеринославского губернского предводителя очередному губернскому дворянскому собранию 1886-1889. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – 85 с.
- Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – №8. – 23 января. – С.3.
- Пазухин А.Д. Современное состояние России и словесный вопрос / А.Д.Пазухин. – М.: В университетской типографии (М.Катков), 1886. – 63 с.
- Плансон А.А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса / А.А.Плансон. – СПб.: Калашниковская типография Трунова, 1893. – 103 с.
- Потомственный дворянин. По поводу “проекта” дворянина Бахмутова // Приднепровский край. – 1899. – №388. – 2 февраля. – С.1-2.
- Речь губернского предводителя дворянства А.П.Струкова // Приднепровский край. – 1899. – №376. – 21 января. – С.3.
- Российский государственный исторический архив. – Ф.1284. Департамент общих дел МВД. – Оп.223. – Д.151. – 1893 г. Дело по жалобе Екатеринославского губернского предводителя дворянства на действия губернатора о воспрещении поселянам-собственникам покупки земли в Екатеринославской губернии. 8 л.
- Сведения о количестве земли у дворян к 1861 г. и 1892 г. в 44 губерниях Европейской России (по данным, доставленным губернскими предводителями дворянства). Составлены Центральным

- статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – 3 с.
20. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX века / Ю.Б.Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.
  21. Статистически-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав: Типография Л.М.Ротенберга, 1898.
  22. Унгерн-Штернберг М. К вопросу об имущественном цензе дворян Екатеринославской губернии // Приднепровский край. – 1899. – №376. – 21 января. – С.1-2.
  23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.265. Особистий фонд Г.П.Алексєєва. – Оп.1. – Спр.33. Записка катеринославського губернського маршалка дворянства і прохання губернського дворянського зібрання Миколи II про заходи з укріплення дворянського землеволодіння. 1896 р. 6 арк.
  24. Яковлев И.Д. Доклад в комиссию, избранную 17 января 1893 года Екатеринославским дворянским собранием по вопросу об устройстве дворянской колонизации // Екатеринославские губернские ведомости. – 1893. – №55. – 29 мая. – С.3-4.
  25. Hamburg G.M. Politics of the nobility 1881-1905 / G.M.Hamburg. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1984. – 296 p.
- 1 В Європі у Середні віки та Новий час майорат мав інший сенс, ніж той, який пропонували російські дворяни в кінці XIX ст. За законами багатьох європейських країн земельний наділ передався у спадок старшому сину, в той час як молодші повинні були йти на державну службу, займатися комерцією тощо.
  - 2 А.П.Струков пропонував зменшити до 3%, оскільки дворяни мали прибутки менше 4%, а отже, не могли виплачувати Дворянському банку більше.
  - 3 Заборона або обмеження на використання будь-якого майна.
  - 4 А.П.Струков пропонував змінити статут Дворянського земельного банку й заснувати при ньому страхування від вогню. Для подібної аргументації він використовував книгу: Баранцевич Е.М. Об учреждении страхования от огня дворянских имуществ и к вопросу об участии дворянства в банковых земельных оборотах и вземстве. – М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушкерев и Ко, 1893. – 312 с.

